
НАУКОВІ ЕСЕЇ

Н. М. Торкут

ІДЕЯ УНІВЕРСИТЕТУ В КОНТЕКСТІ ПОШУКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДИКТАТ ПРАГМАТИЗМУ ЯК ШЛЯХ У НІКУДИ

Теоретики ідеї Університету завжди проголошували його місією “реагувати на виклики сучасності, активно втручатися в життя суспільства, пропонуючи йому академічне розв’язання найактуальніших проблем” [4, с. 12].

Якщо нам вистачить духовних сил піднятися над прагматизмом повсякденного існування й бути вільними від будь-яких зовнішніх авторитетів, якщо ми знайдемо громадянську мужність для наукових вердиктів, що можуть бути неприємними для влади, але потрібні суспільству, як правильний діагноз для лікування хвороби, тоді ми зможемо стати рівноправними громадянами тієї спільноти, яку ренесансний гуманізм Еразм Роттердамський назвав республікою вчених.

Принагідно, пригадаймо надзвичайно влучне спостереження Генрі Розовські: “Існує тільки три професії, представники яких удостоєні права носити мантию: священник, суддя і вчений. Мантия символізує те, що її носії наділені зрілістю розуму, незалежністю суджень і відповідальністю перед власною совістю і Богом. Це означає внутрішню незалежність усіх цих трьох професій: їх обов’язок – бути останніми, хто дозволить собі діяти примусово й піддаватися тискові ззовні” [9, с. 207].

Де кілька років тому Збігнєв Бжезинський назвав Україну “світовою віссю – державою, від самого існування і стану якої залежить конфігурація світової політичної ситуації” [1, с. 46]. На наших очах розкривається пророчий смисл цих слів, що тривалий час сприймали як компліментарну метафору з присмаком гіперболізму. Небезпека, яку приховує в собі зміщення осі, може виявитися катастрофічною.

Серед низки причин того, що 17 березня 2014 р. самому існуванню України як унітарної цілісної держави було кинуте брутальний, зухвалий і загрозливий виклик, не останнє місце посідають системні прорахунки у сфері державної етнонаціональної політики, яку протягом 24 років провадили різні уряди.

Задекларувавши на рівні офіційних документів факт існування української політичної нації, ми так і не спромоглися протягом двох десятиліть сформуванню своєї національної ідентичності. У сучасному теоретичному дискурсі окреслено два магістральні шляхи націєтворення. Перший притаманний так званим етнічним націям, які

“виникли в країнах, де рух за духовне відродження і політичну консолідацію передував утворенню національної держави і здійснювався під керівництвом духовно-інтелектуальних еліт” [6]. Другий шлях формування політичних націй має місце там, “де сильна держава виникла раніше, ніж відбулася культурна консолідація народу, а отже владні інституції мали змогу сприяти національній консолідації” [6].

В Україні владні інституції тривалий час свідомо чи несвідомо дистанціювалися від такого важливого націєтворчого чинника, як актуалізація культурних ресурсів (за Ентоні Д. Смітом, автором фундаментальної праці “Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка”, це: міфи про обраність, спогади про золотий вік, ідеал місії та жертви, територіалізація спогадів, розвиток і поширення характерної публічної культури) [10, с. 241].

Перманентне озирання українського політикуму часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми на сформовані радянською ідеологією стереотипи на кшталт “Націоналізм – останній прихисток негідників” призвело до того, що на поняття “титульна нація” було заповідливо накладене табу, а його артикуляція в політичному дискурсі чи то на угоду північному сусідові, чи то внаслідок хибно інтерпретованої етнічної толерантності, стала сприйматися як *mauvais ton*.

Концепт “національна ідея”, обговорення якого жодного разу не вийшло у простір не те що загальнодержавних публічних дискусій, а навіть парламентських дебатів, обмежив своє функціональне поле виключно сферою приватної комунікації. Він і до сьогодні залишається інтелектуальним конструктом, який виплекали шістдесятники, і яким сьогодні послуговуються здебільшого лідери певних політичних партій чи просунуті галицькі інтелектуали.

Лєвова частка мізерного державного фінансування, що виділяли на етнокультурну політику, завжди йшла на підтримку національних меншин, у той час як серйозні виклики, з якими зіткнулися українці “на нашій, нечужій землі”, сором’язливо замовчувалися.

Все це призвело до провінціалізації української культури, маргіналізації мови. Постколоніальний за своєю іманентною природою комплекс етнокультурної меншовартості українців так і не було подолано. Помаранчева революція реанімувала націєтворчий дух українства, але через

фатальну відсутність єдності проукраїнських сил нетривалий період великих сподівань завершився гірким розчаруванням 2010 року, яке Іван Дзюба назвав “великою національною поразкою”. У написаній у вересні 2010 р. передмові до перевидання своєї широковідомої праці “Інтернаціоналізм чи русифікація” він з гіркотою констатував: «На цій несконсолідованості, розмитості національно-політичної ідентичності паразитують (самі її всіляко стимулюючи) добре організовані клани, для яких Україна є в кращому разі тільки територією розгортання своєї бізнесової діяльності, а в гіршому – частиною “руського мира”, в який її конче треба повернути» [3, с. 42].

Найгірше пророцтво справдилося в 2014 р., тож час працювати над помилками, називати речі своїми іменами, і важливу функцію в цьому процесі покликаний відігравати університет. Спробуємо окреслити векторні напрями розвитку ідеї Університету та з’ясувати особливості кореляції української моделі з набутками теоретичного дискурсу.

Філософський дискурс ідеї Університету, біля витоків якого стоїть засновник Берлінського університету, німецький мислитель Вільгельм фон Гумбольдт, пройшов декілька етапів розвитку, і в його річищі було вироблено чимало продуктивних стратегій протистояння найрізноманітнішим викликам. Деякі з цих стратегій актуальні й для тієї ситуації, в яку потрапляє ідея Університету в умовах глобалізації та стрімкої прагматизації цілей, коли “духовний вимір університетської культури опинився на одній арені із сухим прагматизмом калькуляційного мислення та грошовою культурою” [4, с. 13].

Від самого початку існування ідеї Університету його головна місія полягала не лише в тому, щоб зберігати культурну спадщину, водночас збагачуючи її та постійно інтерпретуючи, а й у провадженні “нескінченного процесу пошуку істини та пізнання світу й людини в цьому світі, і у формуванні людської особи як духовної істоти” [4, с. 8]. Протягом двох століть європейська інтелектуальна думка запропонувала декілька моделей Університету, які пройшли випробування життєвою практикою та продемонстрували свої сильні й слабкі сторони.

Перша модель – гумбольдтівська – вбачає в Університеті охоронця національної культури, відповідального за формування національної ідентичності та збереження культурних кодів етносу. **Друга модель** – наполеонівська – орієнтується на підготовку професіоналів і технічних кадрів, здатних обслужити потреби держави. **Третя модель** – англосаксонська – артикульована Джоном Генрі Ньюменом, заснована на уявленні про Університет як спільноту мислителів, відповідальних за циркуляцію думки в масштабах цілої країни. Ця модель не визнає жодних утилітарних і прагматичних чинників, ґрунтується на ідеї елітаризму освіти та вважає

університетську спільноту вільною від будь-яких географічних чи темпоральних обмежень.

У процесі розвитку ідеї Університету розгорталися напружені дискусії навколо її спроможності зберігати своє аксіологічне ядро й вистояти в умовах численних викликів. До цих викликів зараховують:

- перетворення ідеї корисності знань в ідею корисливості (Г. Арендт, Х. Ортега-і-Гассет);
- гіпертрофію засобів і атрофію цілей (Г. Гадамер, М. Гайдеггер, Ж. Деріда, К. Ясперс);
- фундаментальну асиметрію між горизонтом сподівань і реальним досвідом, між ідеєю та практичними формами її втілення (Ю. Габермас);
- корпоралізацію Університету, що призводить до його перетворення на інституцію продукування **прикладних** знань, якою керують закони ринку, більше зацікавленого в прибутках, ніж у розвиткові мислення;
- девальвацію академічних цінностей, внаслідок якої Університет перетворюється з партнера влади на її інструмент (М. Фуко).

Безперечно, знайомство з чужим досвідом завжди є корисним, але його рецепція та імплементація не можуть бути бездумними. Як казав свого часу Бернард Шоу, “немає і не може бути ідеальної дружини чи ідеального чоловіка, але може бути ідеальна дружина для містера А і ідеальний чоловік для місіс В”. Цей іронічний вердикт англійського драматурга треба пам’ятати, розмірковуючи про ту модель, яка найбільшою мірою пасує потребам сучасної України й відповідає тим завданням, що постають перед українською системою освіти.

Варто пам’ятати застереження Хосе Ортега-і-Гассета: “На чужині варто шукати інформації та аж ніяк не моделей” [8, с. 71]. Цей мислитель наголошує на необхідності серйозної філософської рефлексії над проблемою місії університету. Піддаючи критичному осмисленню як сформовані попереднім досвідом моделі, так і практику їх утілення в життя, Хосе Ортега-і-Гассет виділяє три складові університетської освіти:

- 1) передання культури;
- 2) навчання професій;
- 3) наукові дослідження й плекання нових науковців.

Треба звернути увагу на той факт, що на перше місце філософ ставить функцію вивчення й передання культури. «Життя – це хаос, дика пуца, плутанина. Людина губиться в ньому. Та її розум реагує на це відчуття катастрофи й розгубленості: розум працює, щоб знайти в пуці “стежки” й “дороги”, тобто ясні й сталі уявлення про всесвіт, незаперечні переконання щодо того, якими є речі і світ... Культура – те, що вирятовує з життєвої катастрофи, вона дозволяє людині жити так, щоб її життя не стало безглуздою трагедією чи повним здичавінням» [8, с. 76].

Ідея Університету, якою вона має бути в сучасній Україні, повинна вибудовуватися з огляду на загальноцивілізаційну ситуацію, що сформувала вищеперелічені виклики, та з урахуванням специфіки тих вимог, які ставить перед нами наша історична ситуація, наш власний соціокультурний контекст.

Розмитість національної ідентичності, руйнація системи передачі й відтворення культурних кодів, яку цілеспрямовано здійснювали керівники відповідних відомств, тривале перебування під потужним інформаційним впливом сусідньої держави – все це спричинило дегенеративні процеси в ментальному полі нації, що не могло не позначитися на її духовній аурі.

Спробуємо окреслити коло тих соціокультурних практик, які стимулювали розвиток цих дегенеративних процесів. Насамперед, це планомірне й послідовне викоринення почуття спільної історичної долі нації. “Перший крок до ліквідації нації, – наголошує відомий інтелектуал XX ст. Мілан Кундера, – стерти її пам’ять. Знищити її книги, її культуру, її історію; потім написати нові книги, створити нову культуру, вигадати нову історію. Поволі нація забуватиме, якою вона була та якою вона є. Світ забуде її ще швидше” [11, с. 159].

Таке переформатування масової свідомості намагалися здійснити шляхом реконструкції уявлень нації про її минувшину. Протягом 2010–2013 рр. послідовно втілювався в життя відомий вислів Джорджа Оруела, автора славнозвісної антиутопії “1984”: “Хто контролює минуле, той контролює майбутнє. Хто контролює теперішнє – контролює минуле” [12, с. 204].

Переписування шкільних і вузівських підручників історії, закриття інституту пам’яті, агресивне завантаження колективного підсвідомого деструктивними символами та ідеологемами (георгіївська стрічка, руский мир, духовные скрепы) сприяло тому, що частина суспільства виявилася нездатною протистояти етнокультурній маргіналізації. Нав’язане ззовні відчуття відрази до будь-яких проявів українського національного духу, ототожнення його з шароварщиною чи патріархально-селянським укладом життя створювало плідний ґрунт для масового “імплементування фальшивих спогадів” (термін Джорджа Оруела).

В контексті цього міфу інтенсивно та успішно реанімувалися патерналістські настрої. Значна частина населення, особливо у східних регіонах держави, де рівень життя внаслідок закриття шахт і занепаду інфраструктури опустився значно нижче прожиткового мінімуму, відсторонювалася від активної діяльності. Нездатна протистояти спокусам самообману, вона з ностальгією зітхала за сильною рукою.

Відчуження окремої людини й цілих соціальних груп від реальної дієвої розбудови власного життя, від самостійного й свідомого прийняття рішень виявилось небезпечним не лише в суспільно-політичному плані (було втрачено

контроль над соціально-політичною та економічною ситуацією), а й у плані особистісного. Відірвана від практики життєдіяльності, така людина потрапляє в стихію нав’язуваних ззовні уявлень і стереотипів, перетворюючись на ідеальний об’єкт маніпуляцій. Вона потребує схеми, за межі якої не наважується вийти. Їй необхідний шаблон, що сприймається як оптимальна модель, взірць для наслідування. Вона не здатна опиратися репресивним діям, неспроможна брати на себе відповідальність за власне життя, пригноблена й водночас щаслива від перебування під егідою сильного.

У Герцена є така цікава думка: “Не можна звільнити людину зовнішньо більше, ніж вона вільна внутрішньо. Звільнений раб перетворюється на тирана” [цит. за: 2, с. 107]. Новітня історія України часів Майдану і героїчного протистояння української нації російським агресорам на сході нашої держави неодноразово демонструвала нам справедливість цих слів.

Патерналізм як соціоментальний феномен, як правило, органічно поєднується з культом посередності. Свого часу іспанський культуролог і філософ Хосе Ортега-і-Гассет писав: “Характерним для теперішнього моменту є те, що посередність має нахабність повсюди стверджувати та всім нав’язувати своє право на посередність. Як кажуть американці, непристойно відрізнитися від інших. Маса змітає зі свого шляху все, що несхоже на неї, вона витоптує будь-яку індивідуальність, вбиває все шляхетне, обране і непересічне” [7].

Стирання пам’яті, втрата генетичного зв’язку з духовною спадщиною предків, засвоєння та всотування чужих конвенцій, нав’язуваних ззовні імперативів – усе це призвело до розбудови так званої нової етики на засадах регіоналізму й консьюмеризму.

Етика регіоналізму, яка вибудовується на поділі суспільства за принципом “свій-чужий”, передбачає приписування одній частині нації певних аксіологічно забарвлених чеснот і позитивних характеристик виключно на основі територіальної ознаки.

Але, на щастя, ці страшні дегенеративні процеси не охопили все українське суспільство загалом. Революція гідності засвідчила, що український національний дух, якому від початку притаманне прагнення до свободи, в поєднанні з європейськими цінностями, за які найпассіонарніша частина соціуму виявилася готовою на самопожертву, здатний протистояти не лише деструктивним тенденціям у ментальному полі нації, а й зовнішнім викликам, що йдуть від імперії зла. В умовах трагічних випробувань, які переживає Україна, починаючи з 22 січня 2014 р., кристалізується дух політичної нації, проходять апробацію виплекані провідними мислителями-гуманістами ідеї, пов’язані з європейськими цінностями. Випробування для України стало і серйозним випробуванням для Західного світу: одна справа – декларувати та

проголошувати певні аксіологічні тези та морально-етичні імперативи, інша – бути готовими пожертвувати заради них власним життям, як це зробили герої Небесної сотні, або стати живим щитом на шляху агресора, як це продовжують робити тисячі українських патріотів у зоні АТО.

У таких умовах помітно зростає роль і відповідальність університетів як осередків, що покликані виконувати національно-державницьку роль і опікуватися проблемами інтелектуально-духовного стану нації.

Знайомство з засадничими документами, розробленими Міністерством освіти і науки України в процесі реформування вищої освіти, дає підстави стверджувати, що така важлива складова ідеї Університету, як поєднання освітнього процесу, націленого на передачу знань і набуття студентами професійних навичок, з розвитком наукових досліджень, що покликані продукувати нові знання, тут присутня. Щоправда, хотілося б наголосити на тому, що, аби ця ідея не перетворилася на голослівну фікцію, яка завжди призводить до всеосяжного занепаду духу, треба приділити більше уваги питанням суто тактичним. Приміром, давно вже час уголос заявити про небезпечні наслідки наказу № 26 – одного з останніх з-поміж підписаних колишнім міністром Табачником, суть якого полягає в забороні фінансування в державних університетах осередків дослідницької діяльності, таких як наукова лабораторія, науковий центр тощо.

Варто наголосити, що на периферії уваги тих, хто розробляє концепцію нового закону про вищу освіту, залишається саме та складова місії Університету, яка для сучасної України має бути пріоритетною. Маємо на увазі формування інтелектуально-духовної еліти нації, яке неможливе без свідомого послідовного й неухильного втілення в життя першої зі згаданих функцій – передання та розвиток культурної спадщини, виховання особистості насамперед як людини культури. Тільки така особистість спроможна виконати завдання, що постають сьогодні перед нацією. Одним із таких завдань, від успішного вирішення якого залежить майбутнє політичної нації та держави, постає активна участь інтелектуально-духовної еліти та університету як її *alma mater*, у формуванні української ідентичності.

Недооцінка ролі гуманітарного компонента в парадигмі вищої освіти приховує серйозну загрозу: орієнтація на надання освітніх послуг, які споживач отримує у вигляді певного пакета прагматично орієнтованих знань, неодмінно призведе до того, що університет деградує до рівня професійної школи. Перетворившись на такий собі підприємницький проект (“*enterprising university*”), що заснований на засадах бюрократичного управління та керується виключно логікою виробництва й споживання прикладних знань, університет втратить і спроможність виконувати наукотворчу та культуротворчу функції.

Розвиток науки як безкорисливого й постійного пошуку істини стане недоцільним через свою неприбутковість.

Такий університет готуватиме вузького спеціаліста, якого, за словами Ортеги-і-Гассета, «не можна назвати освіченим, оскільки він є абсолютним невігласом в усьому, що не входить до його профілю; але він і не абсолютний невіглас, адже все-таки він є “людиною науки” і досконально знає свій крихітний куточок Всесвіту. Його можна було б назвати “ученим невігласом”, і це дуже серйозно. Це значить, що в усіх питаннях, де він некомпетентний, він поведеться не як людина, незнайома зі справою, а навпаки – з амбіціями, притаманними знавцеві й фахівцю. ... Як убого й обмежено він мислить, оцінює, діє! Усі ці типові риси людини маси досягають апогею саме в цих вузькопрофільно кваліфікованих людях» [цит. за: 5, с. 135].

Як відомо, давні греки вважали вузькопрофільного спеціаліста недоробленою людиною й ставилися до нього з презирством, адже він принижував себе до статусу раба, промінявши вселюдську універсальність на роль знаряддя, в той час як гарно вихована й освічена людина мала душу такого кшталту, що була здатна досягти успіху в будь-якому спеціальному профілі.

Диктат прагматизму – це шлях у нікуди. Тільки університет, який виконує всі вищезгадані функції та усвідомлює власну місію й відповідальність, здатний виховувати людину культури. Саме такі люди й утворюють інтелектуально-духовну еліту, яка має аналізувати проблеми суспільства, прогнозувати ризики й виробляти стратегії протистояння викликам. На завершення варто навести слова сучасного філософа Михайла Блюменкранца: “В різні епохи в усіх народів існувала духовна еліта – невеликий прошарок людей, наділених більш розвинутими рецепторами естетичного, більш тонким духовним слухом. Вони задавали суспільству культурну планку й виконували роботу настроювачів, підтягуючи ослаблі струни, намагаючись добитися потрібної чистоти звучання. У суспільстві міг панувати повний дисонанс, але залишалася можливість з ним упоратися до тих пір, доки існував камертон, здатний повернути необхідний настрій. Таким камертоном, мірою гармонії і була для суспільства його духовна еліта” [2, с. 181].

Список використаної літератури

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи / З. Бжезінський ; [пер. з англ. О. Фешовець]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. Блюменкранц М. В поисках имени и лица / М. Блюменкранц. – Киев ; Харьков : Дух и литера : Харьковская правозащитная группа, 2007. – 244 с.
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ : Вид. дім “Кієво-Могилянська Академія”, 2010. – 332 с.

4. Зубрицька М. Філософський дискурс ідеї Університету: в складних лабіринтах пошуку істини / М. Зубрицька // Ідея Університету. Антологія. – Львів : Літопис, 2002. – С. 7–22.
5. Кара-Мурза С. Манипуляція сознанием / С. Кара-Мурза. – Київ : Оріяни, 2000. – 448 с.
6. Колодій А. До питання про типологію та шляхи формування націй / А. Колодій // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : ДУ "Львівська політехніка", 2000. – Вип. 2. – С. 5–26.
7. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Электронный ресурс] / Х. Ортега-и-Гассет. – Режим доступа: <http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt>.
8. Ортега-и-Гассет Х. Місія університету / Х. Ортега-и-Гассет // Ідея Університету. Антологія. – Львів : Літопис, 2002. – С. 65–108.
9. Розовски Г. Университет. Руководство для владельца / Г. Розовски. – Москва : Еврейский университет в Москве, 1995. – 412 с.
10. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Д. Сміт. – Київ : Темпора, 2010. – 312 с.
11. Kundera M. The Book of Laughter and Forgetting / M. Kundera. – New York : Penguin, 1986.
12. Orwell G. 1984 / G. Orwell. – New York : Signet, 1977. – 336 p.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2016.